

५. वीरांना सलामी

■ अनुराधा प्रभुदेसाई (१९५६) :

प्रसिद्ध लेखिका. लक्ष्य फाउंडेशनच्या संस्थापिका. या फाउंडेशनच्या माध्यमातून २००४ पासून श्रीनगर, लडाख, अरुणाचल प्रदेश, नागालँड आणि आसाममधील आघाड्यांवरील ठाण्यांवर जाऊन जवानांशी संवाद साधून 'आम्ही तुमच्या सोबत आहोत', असा विश्वास देण्यासाठी पुढाकार. कारगिल युद्धातील बारा वीरांच्या शौर्यगाथांच्या पुस्तिकांचे शाळांमध्ये वितरण. 'ऋणानुबंध सैनिकांशी-कारगिल शौर्यगाथा' हे दृक्श्राव्य सादरीकरण. सैनिकांबद्दल आदरभाव व्यक्त करणाऱ्या 'सैनिकांसाठी रक्षाबंधन', 'सैनिकांबरोबर दिवाळी', 'सैनिक माझा व्हॅलेंटाईन', 'प्रत्येक सैनिक एक पणती', 'सैनिकांसोबत युवा प्रेरणा' अशा कार्यक्रमांचे आयोजन.

सन २००४ मध्ये केवळ एक पर्यटक म्हणून लडाखला गेलेल्या लेखिकेला १९९९ चे कारगिल युद्ध आपल्यापर्यंत पोहोचले कसे नाही याची खंत वाटत राहते. त्यानंतर विजयस्तंभाच्या साक्षीने 'पुढील पाच वर्षे या भूमीवर येऊन सर्व वीरांना सलामी देईन' अशी ती शपथ घेते. त्या शपथपूर्तीच्या वाटेवरचा प्रवास म्हणजे हा पाठ! कुटुंबापासून खूप दूर सीमेवर 'सेवा परमो धर्मः' चे पालन करत सैनिक अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत देशरक्षणाचे काम करतात. कुटुंबियांच्या प्रेमासाठी आमुसलेल्या या सैनिकांसोबत जेव्हा रक्षाबंधन साजरे केले जाते तेव्हा ते खऱ्या अर्थाने 'रक्षाबंधन' कसे ठरते, याचा प्रत्ययकारी अनुभव या पाठातून मिळतो. जवानांच्या ठाण्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी लेखिकेने केलेल्या प्रवासातून सीमेवरील खडतर परिस्थितीची खरी कल्पना येते. अशा परिस्थितीत जिवाची बाजी लावून काम करणाऱ्या जवानांबद्दलच्या अभिमानाने आपला ऊर भरून येतो. आपणसुद्धा जवानांसाठी ठोस काहीतरी करायला हवे असे वाटते.

एका पर्यटकाच्या नजरेतून सुरू केलेला सात दिवसांचा प्रवास-लेह, नुब्राव्हल्ली, पँगॉंग लेक आणि सरतेशेवटी द्रास, कारगिल! आता शेवटचा टप्पा शिल्लक होता. कारगिल आणि द्रास! सोबत असलेला लडाखी ड्रायव्हर स्टानझिन पाच वर्षांपूर्वी घडलेल्या कारगिल युद्धाच्या आठवणींना उजाळा देत होता. गाडी पुढे जात होती. आम्ही द्रासला पोहोचलो. शासकीय विश्रामगृहात दोन खोल्या मिळाल्या.

विजय'च्या स्मारकापर्यंत पोहोचलो. समोर दिसणारा तोलोलिंग, डावीकडे नजर गेली, की दिसणारा रौकीनाँब, हंप, इंडिया गेट, श्री पिपल, टायगर हिलचा सुळका, त्याच्या बाजूचा पॉईंट ४८७५-भारतीय जवानांनी काबीज केलेल्या शिखरांची रांग. होय, याच मातीतून धूळ अंगावर घेत उंच १६००० फुटांवर बर्फाच्छादित शिखरांवर, शत्रूच्या तोफा पहाडावरून आग ओकत असताना ह्या भयान पर्वतांवर आमचे धैर्यधर अथक चढत राहिले होते.



सकाळी उठून लांबूनच दिसणाऱ्या टायगर हिलच्या सुळक्यांचं दर्शन घेतलं. थोड्याफार मिळालेल्या माहितीमुळे १९९९ साली इथे काय उत्पात घडला असेल, ह्या कल्पनेनेही अंगावर काटा आला. निःशब्द अवस्थेतच तोलोलिंगच्या पायथ्याशी बांधलेल्या 'ऑपरेशन

मृत्यू समोर दिसत असतानाही त्याच्या जबड्यात हात घालून मृत्यूलाच आव्हान देणारी बावीसतेवीस वर्षांची तेजोमय स्फुल्लिंग होती ती! ज्यांना आशीर्वाद द्यायचे, त्यांच्यासमोर नतमस्तक होऊन सलामी देणं किती कष्टप्रद आहे, ह्याची जाणीव झाली. थरथरत्या हातांनी, डबडबलेल्या डोळ्यांनी त्या स्मारकाला सलाम केला.

तेवढ्यात एक तरुण लष्करी अधिकारी तिथे आले. त्यांनी आम्हांला कारगिल-युद्धाची फिल्म बघायला तेथील दृक्श्राव्य दालनात नेलं. तो सगळा थरार म्हणजे दुर्दम्य आशावाद, असामान्य कर्तृत्व, प्रखर राष्ट्रनिष्ठा आणि अदम्य साहस ह्या शब्दांना मूर्तपणे सार्थ

काँबॅट वर्दी विसरून सगळेजण आम्हांला भेटत होते. अजब सोहळा... आम्ही नुसत्या भेटीतून मायेची पाखर घालत होतो; पण तो एवढासा भावनिक ओलावाही त्यांना उबदार वाटत होता. त्या सगळ्या खऱ्या त्रात्यांना राखी बांधून बाहेर पडलो. त्यांच्या हातात बांधलेल्या राखीच्या धाग्याच्या बंधनात आम्ही कायमचे गुरफटलो. बीज अंकुरत होतं. धुमारे फुटायला थोडा अवधी लागणार होता.



प्रवासातील शेवटच्या टप्प्यात कारगिल आणि मग द्रासला जायला निघालो. तेव्हा कारगिलमध्ये शिरताना लागणाऱ्या एका पुलावर एक सैनिक तैनात होता. आमच्या चार गाड्यांची तपासणी चालू असतानाच मी त्याच्याशी गप्पा मारत होते. “कल आपको इसी रास्ते से वापस जाना है।” असं तो म्हणाला. “बढ़िया, कल फिर मिलेंगे।” “नहीं, कल मैं नहीं रहूँगा। मेरा बड़ी होगा, मतलब मेरा साथी। लेकिन आपको कारगिल में किसी भी चीज की जरूरत पड़े, तो यहाँ जरूर आना।”

आम्ही योजल्याप्रमाणे कार्यक्रम आटोपून दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी त्या पुलावर आलो, तर तोच बच्चा उभा होता. “अरे तू परत आलास?” ह्या माझ्या प्रश्नावर तो हसून म्हणाला, “मैं गया ही कहाँ था? मेरा बड़ी बीमार है, इसलिए मैं कल से यहीं हूँ।” जवळजवळ छत्तीस तास तो मुलगा तिथे उभा होता.

“अरे, तुझा बड़ी आजपण नाही आला तर?” माझ्या ‘१० ते ५’ ह्या ड्युटीच्या चौकटीत हे छत्तीस तास उभं राहणं बसतच नव्हतं. तो हसून म्हणाला, “मॅडम, कोई बात नहीं। वो ठीक होने तक मैं यहाँ खड़ा रहूँगा— चाहे और दो दिन भी क्यूँ ना लगे!” ‘हे इतक्या सहजतेनं तू कसं

बोलतोस?’ या माझ्या प्रश्नावर तो डोक्याला हात लावून म्हणाला, “सब कुछ आसान है, मॅडमजी। सिर्फ दिमाग में डाल देना है।” प्रश्न पडायच्या आतच उत्तर तयार असलेला हा वीस-एकवीस वर्षांचा मुलगा!

२००६ चा लडाख हा एक नवंच रूप लेऊन समोर आला होता. आभाळच फाटलं होतं. कधीही पाऊस न पडणारा प्रदेश ओलाचिंब झाला होता. बऱ्याच ठिकाणी नद्यासदृश पाणी वाहत होते. तिथल्या लडाखी मुलांना हे सगळं अप्रूपच होतं. लेहला सुखरूप पोहोचलो; पण पुढील सगळे मार्ग बंदच होते. एकच मार्ग उघडा होता—कर्नल झा! त्यांना भेटल्याशिवाय जायचं नाही. ‘दिमाग में डाल दिया था ना!’ बरोबर पाच वाजता दिमाखदार वळण घेत कर्नल झा यांची गाडी प्रवेश करती झाली. आम्ही आलो आहोत, हा निरोप पाठवल्यानंतर त्यांनी अतिशय प्रेमानं आमचं स्वागत केलं. आमची अडचण समजून त्यांनी कुठले मार्ग खुले

आहेत वगैरे चौकशी केली. “निसर्गापुढे आपलं काहीच चालत नाही. उदास होऊ नका. आपके हौसले बुलंद हैं! कार्यक्रमात बदल करून आता आधी कारगिलला जा. दोन दिवसांनी तुम्ही येईपर्यंत सगळे रस्ते मोकळे होतील.” असे ते म्हणाले. हॉटेलवर पोहोचल्यावर आमचे उजळलेले चेहरे पाहून सगळ्यांच्या मनातील मळभ दूर झालं. कर्नल झा यांच्या सूचनेप्रमाणे आम्ही आधी कारगिल—द्रास या ठिकाणांकडे निघालो.

कारगिल—द्रास येथील विजयस्तंभ, तोलोलिंग, श्री पिपल, बात्रा टॉप, टायगर हिल आता अगदी परिचयाचे वाटू लागले. तेथील सैनिकांना भेटून झाल्यानंतर जड अंतःकरणानं ‘पुनरागमनायच’ म्हणत परतीच्या प्रवासाला निघालो. रात्रीचे दहा वाजले होते. आता तासाभरात लेहला पोहोचू. उद्या कुठे जायचं याची आखणी सुरू झाली. अचानक गाडीला आणि आमच्या विचारांना करकचून ब्रेक लागला.

थंडीमुळे चेहरे झाकलेले तीन जण टॉर्चच्या प्रकाशात, भयाण वातावरणाला अधिक गडद करत आम्हांला परत जायला सांगत होते. कारण पुढे खल्सेचा पूल कोसळला होता. बाहेर मिट्ट काळोख, अनोळखी रस्ता, सोबत दहा

तरुण मुली! रस्ता बंद! माघारी जाणं अशक्य, पुढं जाणं दुरापास्त! एकच आधार-आर्मी पोस्ट!

पुढे केवळ पाचशे मीटरवर आर्मीचं ट्रॅफिक चेक पोस्ट (T. C. P.) आहे, असं त्या तीन जणांनी सांगितलं, “भाईसाब, हमारे चौंतीस लोगों का परिवार आपके हवाले करते हैं! सिर्फ टीसीपी तक जानेकी इजाजत दीजिए। अगर कुछ बात न बनी, तो हम वापस जाएँगे।” आम्ही त्या तिघांसमोर सपशेल शरणागती पत्करली. गाडीतील प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावरची भीती लपत नव्हती. आम्हीही धैर्याचा मुखवटाच चढवला होता. ‘तुम्ही गाडीतच बसा, आम्ही आत्ता येतो.’ असे सांगून आम्ही गाडीतून खाली उतरलो.

टीसीपीवर पोहोचलो. भीती आणि थंडीमुळे थरथरणाऱ्या आम्हांला गरम पाणी देऊन सैनिकांनी उबदार स्वागत केलं. रात्रीचे साडेदहा वाजले होते. खूप खटपटीनंतर कर्नलना फोन लागला आणि समोरून आवाज आला, “अरे, कैसे हो आप? मी तुमच्याच फोनची वाट पाहत होतो. चिंता करू नका. माझा एक बंदा येईल. तुमची त्या युनिटमध्ये राहायची सोय होईल. उद्या मी संपर्क करतो.” रात्री साडेदहापर्यंत आमची वाट पाहणारे, पुढची सोय करून ठेवणारे कर्नल! ‘सेवा परमो धर्मः’, लष्कराबद्दलच्या आत्मीयतेच्या, अभिमानाच्या पोतडीत आमच्यावरील ऋणाचं एक एक गाठोडं जमा होत होतं. गालावरती वाहणाऱ्या अश्रूंच्या माळा एका क्षणात हिरेजडित झाल्या; जेव्हा समोर उंच, दणकट मेजर आकाश हसतमुखानं सामोरा आला आणि म्हणाला, “या माझ्या मागोमाग.” का, कसे, कुठे प्रश्नच नव्हता. फक्त त्यांच्या गाडीच्या मागून अंधारात मागोमाग जायचं होतं.

एखादी मर्दुमकी गाजवून आलेल्या योद्ध्यांप्रमाणे युनिटमधील आठ-दहा जणांनी आमचं जोरकस स्वागत केलं. आधी आम्हा छत्तीसजणांना वाफाळलेला चहा आणि गरमागरम भजी खाऊ घातली, वयाप्रमाणे चार ठिकाणी राहण्याची सोय केली, टेलिफोन लावून दिले. थोड्याच वेळात पूर्ण जेवण तयार केलं. रात्रीचे बारा वाजले होते. “आप हमें मिलने के लिए इतनी दूर से, मुंबई से आते हो, हमें भी आपके लिए कुछ करने का मौका दीजिए।” सगळेजण कामकरी मुंगीसारखे झपाझप काम करत होते. प्रसन्न, उमट्या चेहऱ्यानं आत्यंतिक कार्यव्यग्रतेत केलेलं

आमचं हे आतिथ्य ठायींठायी माझ्या शहरातील आत्मकेंद्री आणि संकुचित आयुष्याला धक्का पोहोचवत होतं! ‘स्वयम्’ मधून ‘कोऽहम्’ असा निनाद उमटत होता!

लेह आणि १४ कोअर हे आमच्यासाठी एक समीकरणच बनलं होतं. तिथूनच वेगवेगळ्या रेजिमेंटला जाण्याची परवानगी मिळत होती. २००७ साली नवीन कर्नल असतील, ह्याचा अंदाज कर्नल झा यांनी दिला होताच. नवीन कर्नल आपल्याला समजून घेतील का? सहकार्य करतील का?

आम्ही कर्नलसाहेबांच्या केबीनपर्यंत पोहोचलो. तीच केबीन, तीच खुर्ची, तशीच वर्दी, माणूस बदलला; पण तीच वृत्ती! कर्नल राणा! कर्नल झा यांनी आमच्याविषयी त्यांना आधीच सांगितलं होतं. त्यामुळे ते आमच्याशी अत्यंत आत्मीयतेनं बोलत होते. समाजात होत जाणाऱ्या बदलांबद्दल थोडे व्यथित होते. ते म्हणाले, “आमच्याकडे नवीन रूजू झालेला मुलगा ज्या समाजातून येतो, तिथलं भावविश्व आणि इथलं वास्तव यात जमीन-अस्मानचा फरक आहे. टीव्हीमुळे समाजातला उथळपणा आणि मोबाईलमुळे घरची प्रत्येक गोष्ट त्याला कळते. या मुलांची मानसिकता सांभाळत त्यांना खऱ्या अर्थी ‘सैनिक’ बनवणं हे फार जिकिरीचं होत चाललं आहे. मला फार आनंद होत आहे, की तुम्ही सैनिकाला समजून घ्यायला इथं येत असता. तुम्ही नेहमी येत जा.” आम्हांला ‘सैनिक’ नावाचा माणूस कळू लागला होता. बघता बघता २००८ साल उजाडले. माझे वचन पूर्ण झाले होते.

“अनुमावशी, ह्या आसमंतात एक सुगंध पसरला आहे. तुला जाणवतो आहे का?” ट्रास, कारगिल येथील युद्धात शहीद झालेल्या वीरांचं स्मारक-विजयस्तंभ, तोलोलिंगचा पहाड ह्या सर्व हृदयस्पर्शी वातावरणातून बाहेर पडल्यावर भारावलेल्या निःशब्दतेचा भंग करत आमच्याबरोबर आलेली भाग्यश्री भावुक होऊन उद्गारली. कदाचित तिचं हे स्वगत असावं; पण तरीही मी विचारलं, “कसला गं?”

भाग्यश्री जणू आमच्यात नव्हतीच, तिचं स्वतःशी बोलणं चालूच होतं, “अगं ह्या वातावरणात भारतीयत्वाचा सुगंध आहे. इथला प्रत्येक डोंगरमाथा वीरश्रीचा साक्षीदार आहे. इथल्या मातीच्या कणाकणांत कारगिल युद्धाचा रोमांचकारी इतिहास आहे. तो रोमारोमांत जाणवतो आहे.

आतापर्यंत कधीच अशी जाणीव झाली नाही. देशप्रेम, देशाभिमान फक्त सैनिकांपुरताच किंवा सीमेवरच असतो का गं? आपलं आणि त्यांचं काही देणं घेणं लागत नाही का?’

लेह, नुब्राव्हल्ली, पॅगांग लेक आणि शेवटी द्रास, कारगिल अशा अव्याहत प्रवासात सतत भेटणारे, भरभरून बोलणारे जवान. त्यांची लष्करी अदब, प्रांत, धर्म, जात, भाषा अशा कुठल्याही प्रतिबंधाचा स्पर्शही नसलेले, केवळ भारतीयत्वाचा सुगंध ल्यालेले, सरहद्दीवर ठाम उभे राहिलेले आपले जवान! त्यांच्या शौर्याची, धाडसाची, खडतर साहसाची सतत आठवण राहावी, म्हणून सुरू केलेल्या मिशन लडाखचं हे शेवटचं पाचवं वर्ष! भाग्यश्रीच्या आणि बरोबर आलेल्या प्रत्येकाच्या मनात ही संवेदना निर्माण झाली, हे त्याचंच फलित. ‘याचसाठी केला होता अट्टहास!’

गेल्या पाच वर्षात एक मात्र निश्चित जाणवलं, की तिथे गेल्यावर आपला अहंकार, बडेजाव आणि प्रतिष्ठितपणाची चढलेली पुटं निखळून पडताहेत. लडाखच्या भिन्न भिन्न दऱ्याखोऱ्यात भन्नाट एकाकी, रौद्र आणि हिरवळीचा दुरान्वयानेही संबंध नसलेल्या कठीण भूप्रदेशात राहूनही ममत्व, बंधुभाव जपणाऱ्या, नाती जोडणाऱ्या आणि ती टिकवणाऱ्या सैनिकांना भेटलं, की ‘आपली माणसं’ भेटल्याचा गहिवर दाटून येत आहे. आपले सैनिक हे हिरे आहेत. त्यांना आपण जपलं पाहिजे. त्यांच्याबद्दल कृतज्ञ राहिलं पाहिजे.

आम्ही पाच वर्षं रक्षाबंधनासाठी लडाखला ग्रुप घेऊन येत आहोत, याचं प्रचंड अप्रूप वाटून ब्रिगेडियर कुशल ठाकूर या सोहळ्यासाठी आणि आम्हांला भेटायला आवर्जून आले होते. १९९९ मधील कारगिल युद्धाच्या वेळी कर्नल असलेले कुशल ठाकूर तोलोलिंग फत्ते

करण्याच्या योजनेचे शिल्पकार होते. ते आमच्यासारख्या सामान्य माणसांना भेटायला येतात, याच्यापरता मोठा सन्मान तो कोणता?

आमच्याशी संवाद साधत असताना ब्रिगेडियर ठाकूर आम्हांला म्हणाले, “तुम्ही पाच वर्षांचा वादा केलात आणि तो निभावलात, ह्याबद्दल अभिनंदन; पण माझा प्रेमाचा, वयाचा अधिकार आणि हक्क वापरून सांगतो, तुम्ही हे मिशन बंद करू नका. इथे नेहमी या. आमच्या तरुण जवानांना भेटा त्यांचा हौसला बुलंद करा. तुमच्या शहरातील कुशाग्र बुद्धीच्या मुलांना सांगा, आम्हांला त्यांची गरज आहे. निदान पाच वर्ष तरी कमिशन ऑफिसर म्हणून डिफेन्स सर्व्हिसेस जॉईन करा. मग पुढच्या आयुष्यात तुमचं करिअर करायला तुम्ही मोकळे आहात! तरुण मुलींना सांगा, की आमच्या जवानांशी विवाह करायला डगमगू नका आणि मला वचन द्या, की हा जो लष्कर आणि नागरिकांमध्ये तुम्ही एक भावनिक सेतू बांधत आहात, ते काम थांबवणार नाही.”

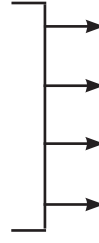
वातावरणात नीरव शांतता! त्याचा भंग करत मी आवेगाने म्हणाले, ‘नक्की सर, हे काम मी कधीच थांबवणार नाही’. तोलोलिंग पहाडीवरून वाहणाऱ्या वाऱ्याच्या झुळुकेने जणू कानात हळूच म्हटले ‘तथास्तु’. भासच तो; पण अंगावर रोमांच उठले, नकळत तोलोलिंगला सॅल्यूट ठोकला. माघारी वळले ते, ‘ह्या वीरांच्या त्यागाला, समर्पणाला अधिक लायक, अधिक जबाबदार, विवेकी आणि देशाबद्दल कर्तव्याची जाण असलेली भारतीय नागरिक बनून युवकांनाही तसे बनवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करेन’ असे सैनिकांना आश्वासन देऊनच! कारण ते म्हणतात,

‘माघारी जेव्हा जाल परतून, ओळख द्या आमची त्यांना
आणि सांगा तुमच्या ‘उद्धा’साठी ज्यांनी आपला ‘आज’ दिला.’

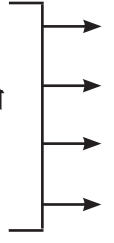
(तुमच्या ‘उद्धा’साठी आपला ‘आज’ देणारा सैनिक)

(१) (अ) कृती करा.

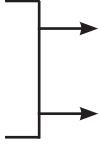
(१) दृकश्राव्य दालनातील
कारगिल युद्धाच्या
फिल्ममधील थरार म्हणजे



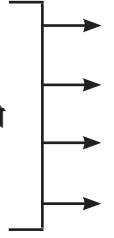
(२) कारगिल क्षेत्रातील
विजयस्तंभासमोर लेखिकेने
घेतलेल्या शपथेनुसार
करावयाची कार्ये



(३) लेखिकेने सांगितलेली
शहरी जीवनाची वैशिष्ट्ये



(४) लेखिकेने वर्णन केलेली
भारतीय जवानांची वैशिष्ट्ये



(आ) चौकटीत उत्तरे लिहा.

- (१) तोलोलिंगच्या पायथ्याशी असलेले स्मारक
- (२) भयाण पर्वतांवर चढणारे
- (३) मृत्यूलाच आव्हान देणारी
- (४) कारगिल युद्धाच्या आठवणींना उजाळा देणारी
- (५) चोवीस जणांची लडाख भेट

(इ) कारणे लिहा.

- (१) थरथरत्या हातांनी आणि डबडबलेल्या डोळ्यांनी 'ऑपरेशन विजय'च्या स्मारकाला सलाम केला, कारण.....
- (२) 'मिशन लडाख' साठी 'राखी पौर्णिमे'चा मुहूर्त निवडला, कारण.....
- (३) लष्कराबद्दलच्या आत्मीयतेच्या, अभिमानाच्या पोतडीत आमच्यावरील ऋणाचं एक एक गाठोडं जमा होत होतं, कारण.....
- (४) समाजात होत जाणाऱ्या बदलांबद्दल कर्नल राणा थोडे व्यथित होते, कारण.....

(ई) पाठाच्या आधारे खालील वाक्यांचा अर्थ स्पष्ट करा.

- (१) एवढासा भावनिक ओलावाही त्यांना उबदार वाटत होता.
- (२) 'सेवा परमो धर्मः'
- (३) गालावरती वाहणाऱ्या अश्रूंच्या माळा एका क्षणात हिरेजडित झाल्या.
- (४) लष्कर आणि नागरिकांमध्ये तुम्ही एक भावनिक सेतू बांधत आहात.

(२) व्याकरण.

(अ) खालील वाक्यप्रचारांचा अर्थ लिहून वाक्यांत उपयोग करा.

- (१) जमीन अस्मानाचा फरक असणे.
- (२) आग ओकणे.
- (३) अंगावर काटा येणे.
- (४) मनातील मळभ दूर होणे.

(आ) खालील तक्ता पूर्ण करा.

क्र.	वाक्य	वाक्यप्रकार	बदलासाठी सूचना
(१)	जमेल का हे सारं आपल्याला ?	विधानार्थी करा.
(२)	तुम्ही लष्कराचं मनोबळ खूप वाढवत आहात.	उद्गारार्थी करा
(३)	यापेक्षा मोठा सन्मान कोणताही नव्हता.	प्रश्नार्थक करा.
(४)	पुढील सगळे मार्ग बंदच होते.	नकारार्थी करा.

(इ) खालील तक्ता पूर्ण करा.

क्र.	सामासिक शब्द	विग्रह	समासाचे नाव
(१)	बावीसतेवीस		
(२)	ठायीठायी		
(३)	शब्दकोश		
(४)	यथोचित		

(ई) योग्य पर्याय निवडा व लिहा.

- (१) तुम्ही गाडीतच बसा. या वाक्यातील प्रयोग—
 (अ) भावे प्रयोग
 (आ) कर्तरी प्रयोग
 (इ) कर्मणी प्रयोग
- (२) त्यांना आपण जपलं पाहिजे. या वाक्यातील प्रयोग—
 (अ) कर्तरी प्रयोग
 (आ) भावे प्रयोग
 (इ) कर्मणी प्रयोग
- (३) पुढीलपैकी कर्मणी प्रयोगाचे वाक्य—
 (अ) त्यांनी आम्हांला दृक्श्राव्य दालनात नेले.
 (आ) भाग्यश्री जणू आमच्यात नव्हतीच.
 (इ) आम्ही धैर्याचा मुखवटाच चढवला होता.

(३) स्वमत.

- (अ) 'जिस देश पर मैंने अपना बच्चा कुर्बान किया है, उस देश से थोडासा प्यार तो करो ।' असे शहीद झालेल्या वीराच्या आईने का म्हटले आहे, ते स्पष्ट करा.
- (आ) ब्रिगेडियर ठाकूर यांनी शहरातील कुशाग्र बुद्धीच्या मुलांना मार्गदर्शन करण्याची विनंती लेखिकेला का केली असावी, ते स्पष्ट करा.
- (इ) 'आम्हांला सैनिक नावाचा माणूस कळू लागला', या विधानाचा तुम्हांला कळलेला अर्थ लिहा.

(४) अभिव्यक्ती.

- (अ) सैनिकी जीवन आणि सामान्य नागरिकांचे जीवन यांची तुलना तुमच्या शब्दांत करा.
- (आ) कारगिलमधील पुलावर पहारा करणाऱ्या सैनिकाच्या, 'सिर्फ दिमाग में डाल देना है।' या उद्गारातील आशय तुमच्या जीवनात तुम्ही कसा अंमलात आणाल ते लिहा.

उपक्रम :

- (अ) रजा घेऊन गावाकडे आलेल्या एखाद्या सैनिकाची किंवा माजी सैनिकाची मुलाखत घेण्यासाठी प्रश्नावली तयार करा.
- (आ) पाठात आलेले 'आर्मी'शी संबंधित शब्द शोधा व त्यांचे अर्थ जाणून घेऊन ते गटासमोर सांगा.

● तोंडी परीक्षा.

- (अ) 'विजयस्तंभासमोर लेखिकेने घेतलेली शपथ' हा प्रसंग तुमच्या शब्दांत थोडक्यात सांगा.
- (आ) 'मी सैनिक होणार' या विषयावर पाच मिनिटांचे भाषण द्या.

